

УДК 94(477)«1918–1919»

Д. В. Архирейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕКОНОМІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО КОРДОНУ 1918 – ПОЧАТКУ 1919 рр.

Розглянуто умови створення в 1918 р. державного кордону між незалежною Україною та радянською Росією. Проаналізовано його економічне значення, причини та обставини ліквідації на початку 1919 р. радянською владою.

Ключові слова: демаркаційна лінія, економіка, кордон, мішечники, німецьке командування, прикордонний контроль, РСФФР, Україна.

Рассмотрены условия создания в 1918 г. государственной границы между независимой Украиной и советской Россией. Проанализировано ее экономическое значение, причины и обстоятельства ликвидации в начале 1919 г. советской властью.

Ключевые слова: демаркационная линия, экономика, граница, мешочники, немецкое командование, пограничный контроль, РСФСР, Украина.

Es werden die Umstände der staatlichen Grenzziehung zwischen der unabhängigen Ukraine und Sowjetrussland im Jahre 1918 behandelt und die wirtschaftliche Bedeutung, die Ursachen und Umstände der Aufhebung dieser Grenze durch die Sowjetmacht zu Beginn des Jahres 1919 analysiert.

Schlagwörter: Demarkationslinie, Wirtschaft, Grenze, «Sackleute», deutsche Heeresführung, Grenzkontrolle, RSFSR, Ukraine.

The terms of creation in 1918 of state boundary between independent Ukraine and soviet Russia are considered. It will be that the decision factor of establishment of line of east border was will of the German military command which pursued own militaristic and economic aims. The level of defence of border from both sides and at participation of the German troops is reflected. Economic potential Ukrainian-Russian to the border, straight dependency upon development of economic situation in both countries, and also from the economic policy of Germany, directed on exploitation of resources of Ukraine is analysed. Food dependence of RSFSR is rotined on of that time Ukraine, about what testified moving of many people from Russia to Ukraine in search of bread. The loss of Germany in world war and departure of its troops out of territory of Ukraine made possible encroachment here of troops of RSFSR. Establishment in Ukraine of soviet power was leveled by a value Ukrainian-Russian to the border as state

and custom. A situation which was folded on a border at the beginning of 1919 is considered. It is explained, why Ukrainian-Russian a border was liquidated only in three months after ascension to of bolshevists power in Ukraine.

Keywords: line of demarcation, economy, border, mishechniki, German command, border control, RSFSR, Ukraine.

Цікавою, актуальною і водночас малодослідженою науково-історичною темою є українсько-російський кордон, який існував у 1918 – на початку 1919 рр. між незалежною Україною та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР). Вітчизняними істориками розглядалися окремі аспекти цієї проблеми: В. Сергійчук приділив увагу переговорам між Українською Народною Республікою (УНР) та Українською Державою (УД), з одного боку, та РСФРР, з іншого, навесні–восени 1918 р., наслідком яких стала делімітація українсько-російського кордону [10, с. 190]; О. Тимошук вивчав те, як УД захищала свій східний кордон [13]; нами аналізувалося значення кордону в контексті розвитку такого характерного для часів революції явища, як мішочництво, також вивчалися процеси ліквідації цього кордону на початку 1919 р. [1; 2]. Українсько-російському кордону 1918 р. приділив деяку увагу й сучасний російський історик О. Давидов у контексті дослідження такого явища часів революції, як мішочництво [3, с. 176–178, 195].

Під час брестських тристоронніх переговорів (держав Четверного блоку, РСФРР та УНР), що проводились у грудні 1917 – на початку березня 1918 р., представники РСФРР під тиском німецької делегації зобов'язалися примиритися з УНР. Кордон між незалежною Україною та радянською Росією мав бути визначений пізніше окремою міждержавною угодою. Саме для цього на початку весни 1918 р. до України прибула московська переговорна делегація на чолі з Х. Раківським та Д. Мануїльським. Із кінця квітня переговори продовжилися з урядом гетьмана П. Скоропадського, який сам визнавав, що німці «вимагали ведення з більшовиками переговорів із встановлення кордонів між Совдепією та Україною» [11, с. 213, 302]. Деяким «досягненням» цих затяжних та незавершених переговорів було встановлення демаркаційної лінії «від Суража на півночі України ... до Куп'янська на півдні» [4]. Далі – від Кантемирівки до Азовського узбережжя – йшов кордон між Українською Державою П. Скоропадського та Областю Війська Донського отамана П. Краснова, державними новоутвореннями, які дипломатично визнавали одне одного. 29 липня 1918 р. український гетьман визнав дореволюційний

кордон між Катеринославською губернією України та Донською областю, відмовившись на користь останньої від Таганрога з околицями [12, с. 124, 125, 129, 130].

Демаркаційна лінія як початковий кордон між УНР та РСФРР була межею максимального просування німецьких військ на схід. Німецьке командування не враховувало ні особливостей місцевого територіально-адміністративного поділу, ні кордонів етнічного розмежування українців і росіян, визначаючи східну межу своєї окупаційної зони виключно власними військовими та економічно-транспортними потребами. На думку О. Федюшина, «поширення німецького панування в Україні не було наслідком добре продуманого політичного плану. Це була просто реакція військового командування рейху на погіршення економічної ситуації у Німеччині, а також визнання того факту, що (Центральній) Раді треба було надавати подальшу військову допомогу...» [14, с. 123]. Таким чином, демаркаційна лінія, перетворена незабаром на українсько-російський державний кордон, була визначена насамперед німецьким військовим командуванням, яке розуміло свою перевагу над вчорашніми партнерами з переговорів у Бресті і принципово не зважало на бажання українського керівництва мати кордон східніше, аби включити до складу Української Держави українські етнічні землі.

У ході зазначених переговорів, 12 червня 1918 р., було підписано довгоочікуваний договір між УД та РСФРР, яким обидві держави визнали *de facto* лінію демаркації як міждержавний кордон. Українсько-російський кордон став історичним явищем. Встановлення кордону і загальний військово-політичний контекст зумовлювали облаштування його захисту та організацію пропускового режиму. У залежності від того, як тогочасні український та російський уряди сприймали сам факт встановлення кордону та його значення, організовувався і його захист. Більшовики, маючи клопіт в інших регіонах колишньої Російської імперії, де виникали альтернативні їм військово-політичні режими, і покладаючись на гарантії Брестського миру, не вважали за потрібне тримати на українському кордоні значні війська. Тільки восени 1918 р., коли ставали зрозумілими загальні підсумки світової війни, уряд РСФРР почав формувати у прикордонні спеціальні військові підрозділи для вторгнення на територію України з метою встановлення над нею свого контролю.

З українського боку кордон захищали нечисельні німецькі війська. Ще наприкінці квітня 1918 р., підтримавши в Україні переворот П. Скоропадського, німецьке командування пропонувало остан-

ньому здійснювати прикордонний контроль, у тому числі, вочевидь, й на східному кордоні, спільно [14, с. 160]. Н. Махно, який на межі червня–липня 1918 р. на курсько-харківському напрямку перетинав кордон, згадував про наявність німецьких прикордонних пікетів [7, с. 183]. Роль німців у здійсненні прикордонного контролю на східному кордоні підкреслював білогвардійський генерал О. Лукомський [6, с. 108]. На білгородській ділянці німці облаштували навіть табір-карантин для російських мішечників, що перетинали український кордон [3, с. 178]. З літа уряд Скоропадського з дозволу німецького командування почав розміщувати вздовж кордону власні військові формування, не довіряючи більшовикам.

Договір від 12 червня мав і економічну складову. Обидві держави зобов'язувалися впроваджувати «необхідні заходи коло якнайшвидшого установаження можливого тимчасового товарообміну для задоволення невідложних біжучих потреб кожної з сторін у відповідних продуктах» [10, с. 185]. Відомо, що уряд РСФРР зобов'язувався повернути до України потяги, вагони, інше майно, вивезене більшовиками до Росії навесні 1918 р. [10, с. 189]. На початку 1919 р. під час місії УНР на чолі з С. Мазуренком у Москві одним із питань переговорів також була можливість товарообміну між державами [10, с. 201–225], що за умов тодішнього більшовицького військового вторгнення в Україну було нереальним.

Проте, звичайно, за умов домінування на території України німецької військово-політичної сили говорити про самостійний характер тодішньої українсько-російської співпраці не доводиться, бо німці в цілому ретельно спостерігали за економічною діяльністю уряду УД. 23 квітня 1918 р. ще з урядом УНР німці уклали торгову угоду, відповідно до якої українська економіка ставала фактичним додатком німецької. Згода П. Скоропадського на цю угоду давалася, по суті, в обмін на підтримку німцями гетьманського перевороту 29 квітня. Дослідники в цілому не мають сумніву, що в 1918 р. німці переслідували в Україні передовсім економічні цілі, прагнучи за допомогою українських ресурсів забезпечити собі перемогу у Світовій війні [14, с. 126, 128, 129, 141, 209–221].

Німецькі плани з експлуатації українських ресурсів *a priori* не передбачали самостійності української економіки. Німці взяли з України «обіцянку не здійснювати жодних продовольчих поставок у нейтральні країни, доки не будуть виконано її зобов'язання перед центральними державами... Ще більш обтяжливі обмеження були нав'язані Україні в її економічних відносинах з Радянською Росією.

Київ не мав санкціонувати будь-який експорт до Росії без схвалення Німеччиною. Імпорт же із Радянської держави треба було ділити з рейхом» [14, с. 218]. У контексті зазначеного ясно, що німцям було край невігідно посилювати економічний потенціал саме східного кордону України, адже їх цікавили експортно-імпорتنі операції насамперед на західному кордоні. На східному ж кордоні з весни 1918 р. переважали пасажирські (переважно у напрямку з Росії до України), а не вантажні перевезення, хоча треба визнати, що поволі зростаючий рух мішечників по суті поєднував ці два види перетину кордону.

Втім, більшовицька Росія і в 1918 р. мала економічний інтерес до України, будучи традиційно зацікавленою як в українському хлібі, так і у вугіллі з Донбасу. На початку липня, знаючи про проблеми німців із збором і доправкою до рейху українського збіжжя, представник РСФРР у Берліні А. Йоффе офіційно запропонував, аби саме московському урядові германці доручили заготовлю зерна в Україні як для Німеччини, так і для радянської Росії [14, с. 215]. Напрямо поїздок російських мішечників – до України за хлібом – також свідчить про те, що Україна саме в економічному сенсі була край потрібна тодішній Росії для простого фізичного виживання останньої. Проте продовольчі проблеми РСФРР Німеччину, доки та сама восени 1918 р. не занурилася у хвилі революції, турбували мало. Аби міцніше прив'язати Україну до себе, Німеччина 10 вересня 1918 р. уклала з нею нову економічну угоду [14, с. 261]. Водночас і заблокувати повністю східний кордон німці не вважали за доцільне, дозволяючи приватним особам перетинати його з обмеженими вантажами.

Під час існування УД охорону російсько-більшовицьких економічних інтересів уздовж українського кордону забезпечували Смоленський і Курський митні округи. Слід зауважити, що стабільна і відносно заможна гетьманська Україна виявилася важливим торговим партнером більшовицької Росії. Про це свідчать офіційні документи митного відомства РСФРР – «Відомості про діяльність за минулий 1918 р. митних установ, розташованих по всій демаркаційній лінії» і такі ж відомості за січень і лютий 1919 р. У першому документі, зокрема, зазначається, що Петроградський митний округ протягом 1918 р. зібрав мит загальною сумою близько 55 тис. крб., Великолуцький округ – близько 299 тис. крб., Смоленський – близько 2076 тис. крб., а Курський – близько 600 тис. [9, арк. 6]. Як бачимо, мита, зібрані російськими митниками на українському кордоні, на порядок перевищують суми зборів на північній ділянці західного кордону.

Одна з функцій будь-якого кордону – суто економічна: розмежування економічних просторів, зон, сфер, належних різним державним утворенням, які мали налагоджувати між собою відповідне співробітництво. Безперечно, українсько-російський кордон часів революції виконував таку функцію. Ясно, що міждержавний товарообмін був можливий тільки при нормалізації стандартних прикордонних процедур. Отож, традиційне облаштування українсько-російського кордону було неминучим. Під традиційним облаштуванням слід розуміти встановлення митно-прикордонного контролю. Передбачалося, що через кордон будуть пропускатися як пасажери, так і вантажі. Як згадував білогвардійський генерал О. Лукомський, дружині якого довелося перетинати тогочасний українсько-російський кордон по дорозі з Москви, через кордон ходили так звані українські потяги, що перевозили на батьківщину за угодою між УД та РСФРР українських громадян [6, с. 108].

Проте, як швидко з'ясувалося, організація захисту українсько-російського кордону була викликана станом економік обох держав. Політика «воєнного комунізму» в більшовицькій Росії поглибила затяжну економічну кризу, складовою якої став дефіцит продовольства. Уряд РСФРР встановив продовольчу диктатуру, що викликало зростання цін на продовольчі товари і не вирішило проблему їх дефіциту. Переважна більшість населення контрольованих більшовиками територій змушена була голодувати. Продовольча криза об'єктивно спонукала частину населення, найбільш активного і ділового, займатися самопостачанням. Так виникло явище, відоме під назвою мішечництва.

Продовольча ситуація в Україні розвивалася інакше. Уряд П. Скоропадського навесні 1918 р. запровадив режим вільної торгівлі. Це ліквідувало в країні дефіцит продовольства і стабілізувало внутрішній ринок. Всі, кому пощастило у травні–листопаді 1918 р виїхати з «країни Рад» до України, помічали різкий контраст у насиченості ринків обох держав продовольчими товарами, різниці у цінах на них, ставленні обох режимів до принципів і практики внутрішньої торгівлі. Відмінності у продовольчій політиці урядів України та Росії, ясна річ, були не на користь останньої. Як наслідок, тисячі мішечників із Росії проникали до України. Очевидці повідомляли про значні транспортні обози, що накопичувались на кордоні і часто супроводжувалися збройною охороною. Українсько-німецькі прикордонні, військові та митні служби переважно пропускали мішечників із продовольством назад до Росії [3, с. 120]. Українські місцеві селяни, зі свого боку,

також готувалися до прибуття мішечницьких транспортів з Росії. З українського боку до пунктів перетину кордону підтягувалися сотні возів із продовольством, яке продавалося росіянам [3, с. 194, 195].

До осені 1918 р. російські прикордонні служби майже не боролися з рухом мішечників. Сучасний російський дослідник О. Давидов пояснює це тим, що «в радянському продовольчому відомстві були переконані, що пунктуальні німці ... не допустять переходу кордону людьми без відповідного дозволу» [3, с. 176]. Тому контроль на кордоні здійснювався переважно силами митників. Однак з осені 1918 р. ситуація почала радикально змінюватися. Країни Четверного блоку програли війну, їх війська мріяли повернутися на батьківщину. Почав слабнути контроль на українсько-російському кордоні. Дезорганізація політичного життя України не пройшла повз увагу очільників РСФРР, які з листопада почали готуватися до військового вторгнення на українську територію. Здавалося, що в контексті планів встановлення радянської влади в Україні необхідність у російсько-українському кордоні, з точки зору російських більшовиків, мала б відпасти. Він дійсно був ліквідований, але не відразу, а лише через три місяці після початку вторгнення Червоної армії до України. Ця затримка пояснювалася побоюваннями більшовиків втратити контроль над продовольчою справою, що означало втрату і влади, тому ситуацію під контролем було вирішено тримати за допомогою надзвичайних заходів. На лінію кордону з Росії почали перекидати реквізичійно-загороджувальні загони [3, с. 336].

Частина партійців і представники Наркомату торгівлі та промисловості РСФРР, складовою якого було митне відомство, були за негайне скасування кордону. Митників, зокрема, дратувало те, що на кордоні відмінялися митні збори, адже колишні громадяни Української Держави керівництвом РСФРР заочно і без їх згоди урівнювалися у правах з громадянами Росії [5, с. 73; 8, арк. 41]. Представники ж Наркомату закордонних справ (НКЗС) та Наркомпроду РСФРР були за тимчасове збереження кордону. НКЗС Росії рекомендував не поспішати з ліквідацією кордону з політичних причин, аби новостворена, хоча в цілому і контрольована з Москви, УСРР мала можливість зберігати видимість державного суверенітету. Таким чином реалізовувалася актуальна під час революції більшовицька національна політика.

Вже з початку 1919 р. більшовики розробляли плани економічного об'єднання України та Росії, що означало ліквідацію митного кордону між республіками [5, с. 85]. Проте зволікання у вирішенні цієї про-

блеми російськими урядовцями змушувало уряд УСРР якимось діяти. Українські власті виступали ініціаторами адміністративного розмежування прикордонних територій обох республік, не поспішали об'єднувати власні митні структури з російськими, хоча зі свого боку кордону ще в січні припинили митні процедури [8, арк. 44, 183–185, 211]. Затягування вирішення правового статусу українсько-російського кордону не сприяло продовольчій диктатурі, яка, на думку дослідників, наприкінці 1918 р. вже зазнала краху [3, с. 324]. Населення і навіть державні організації відверто порушували відповідні закони, масово займаючись мішечництвом, а загороджувальні загони практичними діями часто-густо дискредитували ідею продовольчої диктатури [8, арк. 57]. Аби вийти із ситуації, уряд РСФРР, формально не відмінюючи диктатуру, дещо її пом'якшив. Поступки стосувалися, насамперед, державних організацій, відомств, державних промислових підприємств, кооперативів: їхнім представникам офіційно дозволялося ставати мішечниками, тобто власними силами забезпечувати продовольством свої організації [3, с. 325]. Іншим заходом, що послаблював продовольчу диктатуру, було нормування продуктів. У РСФРР ще від 4 серпня 1918 р. діяв декрет про ввезення нормованої продукції з України. Більш актуальним цей закон ставав наприкінці грудня 1918 – в січні 1919 р., коли почала вирішуватися проблема українсько-російського кордону. 17 січня вийшла постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету РСФРР про нормування продуктів, що провозилися пасажирами через кордон [3, с. 325, 326].

Однак усі ці напівзаходи, ініційовані російськими урядовцями, у цілому не досягали мети. З одного боку, продовольча диктатура вже виглядала як діряве решето, з іншого, – перевізники продовжували зазнавати обмежень і переслідувань від реквізиційних команд. У зоні українсько-російського прикордоння декілька перших місяців 1919 р. панував справжній хаос, який становив загрозу не тільки для прибулих мішечників, а й для місцевого населення. В очікуванні директив зверху власті прикордонних губерній України і самі почали проявляти ініціативу. На Чернігівщині, наприклад, створювалися свої загороджувальні загони, які обмежували надмірний вивіз українського продовольства до Росії [8, арк. 44]. В інших випадках російських мішечників просто не пускали на українську територію [2, с. 207].

Рішення про остаточну зміну статусу українсько-російського кордону з державного на адміністративний (це сталося 1 квітня 1919 р.) доцільно розглядати саме в контексті намагань більшовиків утримати продовольчу справу під контролем. З огляду на те, що військовий успіх

Червоної армії в Україні ставав очевидним, більшовики дійшли висновку про доцільність вирішення продовольчої справи за рахунок реквізицій продовольства не у міщеників на кордоні, а безпосередньо в українському селі. Саме туди, на їхню думку, слід було направляти продовольчі заго-ни. В Україні також встановлювалась продовольча диктатура, що відразу викликало дефіцит і подорожчання продовольчих товарів. Таким чином, ліквідація міждержавного кордону між Україною та Росією з економічної точки зору кориснішою виявилася для останньої.

Бібліографічні посилання

1. *Архирейський Д. В.* Російські міщеники та український кордон (кінець 1918 – початок 1919 рр.) / Д. В. Архирейський // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьмих наук. читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д. : ДНУ, 2010. – С. 112–120.
2. *Архирейський Д. В.* Українсько-російський державний і митний кордон у першій половині 1919 р.: зміна статусу / Д. В. Архирейський // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 1. – С. 202–214.
3. *Давыдов А. Ю.* Мещочники и диктатура в России. 1917–1921 гг. / А. Ю. Давыдов. – СПб. : Алетей, 2007. – 400 с.
4. *Каплунов В.* Восточные границы Украины года 1918: становление, защита, развитие / В. Каплунов // День. – 1996, 3 июля.
5. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.
6. *Лукомский А.* На Украине в 1918 году // 1918 год на Украине / А. Лукомский. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 85–111.
7. *Махно Н.* Воспоминания / Н. Махно; под ред. С. С. Волка. – М. : Республика, 1992. – 333 с.
8. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 9.
9. Російський державний архів економіки. – Ф. 413, оп. 14, спр. 11.
10. *Сергийчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергийчук. – Л. : Свічадо, 2002. – 704 с.
11. *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
12. *Смирнов А. А.* Атаман Краснов / А. А. Смирнов. – М. : ООО «Изд. АСТ»; СПб. : Terra Fantastika, 2003. – 368 с.
13. *Тимошук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918) : моногр. / О. В. Тимошук. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
14. *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.

Надійшла до редколегії 04.06.2014